

IFJ. HELTAI GÁSPÁR ÉLETE ÉS HELYESÍRÁSA ISMERETÉHEZ

1. Az az író, aki az itt következő sorokban az érdeklődés fénykörébe kerül, korának nagyon szerény írói egyéniségei közé tartozik. Ezért van az, hogy ha életrajza és irodalmi munkássága adatai iránt érdeklődünk, Szinnyeinél még születése és halála éveire nézve sem találunk felvilágosítást. Ott csak Kolozsvár egykori közéletében játszott szerepére: városi tanácsos, majd városbíró voltára és szerény irodalmi működésére történik hivatkozás. Keze alól kikerült munkaként csak Magyar Arithmetica-ját (1591) és egy Cisio-ját (1592) tartja számon Szinnyei, de megemlékezik e mellett még Verbőczy Decretum-a 1611-i debreceni kiadásában játszott szerepéről is. E nagyon mérsékelt fontosságú életrajzi és irodalmi életbeli tényeken túl egyetlen művelődéstörténeti jelentőségű mozzanatként Szinnyei József és Ferenczi Zoltán csak azt említi meg, hogy 1582-ben vagy 1584-ben átvette atyja özvegyének kezéből a magyar helyesírás történetében olyan kiemelkedő szerepet játszott, de az özvegy kezén elhanyaglott kolozsvári Heltai-nyomda vezetését. (Ezekre nézve l. Szinnyei, Mfr. IV, 690-1; Ferenczi, A kolozsvári nyomdászat története 22, 27; Szabó Károly, RMK. I—II).

Csúry Bálint vizsgálódásának eredményeképpen azonban az ifj. Heltai művei közé kell számítanunk azt az eladdig ismeretlen szerzőtől származónak tartott latin-magyar-német szinonima-szójegyzéket (1589), amelyet pedig az utószóba rejtett utalás bizonyossága alapján maga a könyvnyomtató, ifj. Heltai Gáspár állított egybe.¹ Ennek a szép- és a szakirodalom határmezsgyéjén igazán szerény irodalmi munkásságnak ismeretében érthető, hogy az ifj. Heltai nem jutott címszóhoz sem a régebbi egy, sem az újabb három kötetes Magyar Irodalmi Lexikonban, sőt nem találkozunk nevével A magyar irodalom története (1964) I. kötetének lapjain, illetőleg mutatójában sem.

Ilyenformán ha e sorok írója Kolozsvár város ó-levéltára XVI. századi anyagának tüzetes átvizsgálása rendjén nem találkozott volna jelentős terjedelmű, az ifj. Heltai keze alól kikerült számadás- és jegyzőkönyvi szöveganyaggal, az írói jelentéktelenségnek fennebb felsorolt bizonyosságai láttán, aligha kerítene most sort arra, hogy a kiegészítés és helyesbítés célzatával vizsgálódás körébe vonja az író életét, és és ráterelje a figyelmet az ifj. Heltai kéziratoss és nyomtatott szövegeinek a magyar helyesírástörténeti vizsgálódás szempontjából való valamelyes jelentőségére is.

2. Hogy a nagy Heltai fiáról az itt előadottaknál újabban már valamivel többet tudunk, azt — mint a XVI—XVII. századi erdélyi művelődéstörténet annyi más kérdése esetében is — elsősorban Herepei János sok évtizeden át folytatott kutatómunkájának köszönhetjük. Az ő levéltári-könyvtörténeti vizsgálódásai derítettek

¹ Ifj. Heltai Gáspár három nyelvű szótára 1589-ből. Bevezetéssel ellátva sajtó alá rendezte dr. Csúry Bálint. Cluj-Kolozsvár, 1924. 29 l. A *Tanulmányok és értekezések az erdélyi magyar bölcsélet-, irodalom-, nyelv- és történettudományok köréből* című kiadványsorozat 1., és egyben egyetlen száma-ként dr. Borbély István szerkesztésében jelent meg. — Csúry gondos betűhív kiadása a munkának akkor a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött legteljesebb példánya alapján készült. Magam ezt az egykorú nyomtatványt használtam. — Ifj. Heltainak e szótári művére nézve Sági István szótári könyvészetében (MNYTK. 18. sz.) nem lelek utalást.

fényt arra, hogy ifj. Heltai 1575—1580 táján a kolozsvári unitárius skólában szerezhette meg azokat az alapvető deáki ismereteket, amelyeknek birtokában — egyebek mellett — Cicero szinonima-szójegyzékének egybeszerkesztésére és a kincses város nótáriusi tiszttségének betöltésére jó lélekkel vállalkozhatott. Először Herepei adott hírt² arról is, amiről addig csak Kolozsvár levéltári anyagának néhány kutatója, a halott mester, Kelemen Lajos mellett Jakó Zsigmond, Kiss András, Pataki József és e sorok írója tudhatott: arról tudniillik, hogy ifj. Heltai Gáspár 1611-től tett, sok történelmi becsú vonatkozással átszőtt jegyzőkönyvi bejegyzései határozott írói rátermettségről tanúskodnak. De Herepei közléséből ismerjük ifj. Heltai élete utolsó mozzanataként halála évét (1618), valamint azt a szomorú tény, hogy élete utolsó két esztendejében szemének gyengesége akadályozta meg a városi jegyzői tiszt betöltésében.

3. Mivel Herepeinek hivatkozott cikke más irányú és más célkitűzésű volta miatt nem értékesíthette mindazt az adalékot, amelyet a kezén megfordult számadás- és jegyzőkönyvekből bizonynyal jól ismerhetett, szükségesnek látszik az alábbiakban Herepeitől csak hivatkozásszerűen felhasznált néhány levéltári adalék közzétételével az ifj. Heltai életútjának ismeretét valamivel teljesebbé tenni.

A város közéletében játszott szerepe sáfárpolgári, azaz számadó-gondnoki megbízatásával kezdődött. Ezt a tisztséget ifj. Heltai — két sajátkezű és nevével jelzett számadáskönyve tanúsága szerint — 1595-ben és 1596-ban viselte. E szilárd anyagi helyzetet, magán- és közéletbeli megbízhatóságot feltételező tisztségre tekintélyes könyvnyomtató volta és iskolázottsága ajánlhatta. Egyik számadáskönyve címlapjára gondosan rajzolt betűkkel maga róttá fel a könyvnyomtató voltát bizonyító címet: *Registrum ... Casparus Helti typographi* (Kolozsvár ó-levéltára. Számadáskönyvek 6/XVI). A város gazdasági életének ellenőrzésében játszott — úgy látszik — rövid szereplés után csaknem másfél évtizedig nincs közéleti szereplésre nézve egyetlen adatunk sem. Az eredeti foglalkozási körébe vonulás e viszonylag hosszú életszakaszában tekintélye és a polgárságnak irányában táplált bizalma azonban csak növekedhetett. Ennek kétségtelen jelül tekinthetjük azt, hogy 1604-ben — a városi tisztújítás hagyományos napján, december 26-án — a „magyar natio” tagjaként főbíróvá választott Eotves András (D. Andreas Eotves Judex primarius) mellett — amint az akkor szokásos volt — a „szász natio”-hoz tartozó ifj. Heltai Gáspár került a királybírói, azaz másodbírói tisztsbe. Nevét a bíró — két külön oszlopba elkülönített hat-hat magyar és szász tagból álló — szűkebb tanácsának névsorába a szász tanácsosok elsejeként így jegyezték be: *D. Caspar Helthy Regius* (Közgyűlési jegyzőkönyvek VII/1. 72). E bejegyzés utolsó szavát a hozzáértett *judex* szóval kiegészítve ifj. Heltait új tisztsége, a királybírói alapján a maga korában Kolozsvár egyik legtekintélyesebb, — ahogy ma mondanók — közbizalmat élvező polgárának kell tekintenünk.

Tanultságából eredő rátermettsége, megbízhatósága és a város iránti hűsége újabb elismerésének jeleként kell értékelnünk a kolozsvári főbírói a „száz férfiak” előtt tett azt az előterjesztését, amelynek értelmében a főbíró ifj. Heltai Gáspárt 1611. január 6-án a fő- és királybírói tiszt mellett legfontosabb állás, a notáriusság betöltésére ajánlotta. Az erre vonatkozó jegyzőkönyvi szövegnek e jelentős életmozzanatra vonatkozó részéből a Heltai személyét illető sorokat — a kihagyhatók kihagyásával — szószerint ide kell iktatnom: 1611, Die 6 January. Domini Centum

² L. minderre töle: *A XVI—XVII. századbeli nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége*: Magyar Könyvszemle 1963. 170—171. és: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. köt. 455—461.

patres congregati deliberarunt modo infra notato ... Mivelhogy ... az Varosnak az mely Notariussa ennekeleotte volt, azt az Uristen ez vilagbol ki veotte volt, es mostan eo kgme Notarius nélkwl nagy fogiatkozásban volna ... az Notariusnak valasztasanak mosta(n) kel lenni az Zaz Natoriol, Tuduan azert Varosul eo kgmek azt hogy Heltus Gaspar Uram eo kegme eleiteol fogua, mind ez ideigh, ez Varosnak, vgymint edes hazaianak minemw nagy hwseggel es Zeretettel Zolgalt legye(n) Annakokaert meltonak, Illendeonek es elegendendeonek itiluem eo kgmet Varosul erre a bechiwletes Tiztre, Azert ez may Napon, mind az ket Nemzetnek egyenleo akarattibol es tetczesebeol valaztatot eo kgme Heltus Gaspar Uram az Notariussaghnak Tiztire, ki legyen(n) elseobe(n) az eleo Istennek Zent Neuenek dicziretire, tiszteletire, Annak vtanna ez Zeginy hazanak Jauara es Emolamentumara”. — A lap szelén más kézzel a határozat tartalmára utaló széljegyzet: „Heltus Gaspar Notariusnak Valaztatik” (Közgyűlési jegyzőkönyvek 1605—1670. II/1. 93—4).

A választás mozzanata és a benne megnyilvánuló értékelés ténye mellett e jegyzőkönyvi bejegyzésben immár másodszer olvashatunk kétségtelen bizonyosságot arról, hogy ifj. Heltai Gáspárt a városi közgyűlés hivatalosan a szász nemzet tagjának tartotta, s így nyilván magát ő maga is a kolozsvári szász és nem a magyar natio sorába tartozónak tekintette.

Az 1611. január 6-án történt választás után Heltai nem egészen hét évig viselte a jegyzői tisztséget. Az ez időszakaszból ránk maradt kolozsvári városi jegyzőkönyvek szövege nemcsak az ügyvitelben tanúsított pontosságáról, hanem — mint arra már Herepei is hivatkozott — határozott írói készségéről, rátermettségéről tanúskodik. A hivatalos határozatokhoz kapcsolódó krónikás bejegyzései a város és Erdély történetére nézve értékes, de kellően igazában csak ezután értékelhető forrásanyagot őriztek meg az utókor számára. Ilyenformán a szigorú értelemben vett notáriusi tiszten túlmenően ifj. Heltai a jegyzőkönyvi bejegyzésekben — hivatlanul-kéretlenül — valósággal városi krónikási tisztelet is töltött be. Nem is a város polgárságának vagy a főbíró és a szűkebb tanácsnak, a „vének”-nek vele való elégedetlensége miatt vált meg 1617-ben a jegyzői tiszttel viselésétől. Kora és szemének az írás-olvasás-könyvnyomtatásban való megerőltetése miatt látási zavarai eddig az ideig olyan mértékig súlyosbodhattak, hogy 1617. április 27-én helyette már Gregorius Diosi vezette és írta alá az aznapi városi törvénykezési jegyzőkönyvet (Törvénykezési jegyzőkönyvek VII. 376). Nem egészen két hónap múlva már a városi tanács elé kerül a közéletből való kényszerű visszavonulásának ténye is. Erről a következő bejegyzést idézhetni: „1617. die 19 Juny ... Biro vram eo kgme proponalтта Varosul eo kgmek eleiben, hogy az Varos Notariussa Heltus Gaspar vram Tanachiul eo kgmekteol el buchiuzot volna az Notariusnak Tiztiteol, mivelhogy Nyaualyas allapottia miatt, es kivaltkeppen zemeibe(n) valo nagy fogyatkozasa mijat semmikeppe(n) nem zolgalhatna” (Közgyűlési jegyzőkönyvek II/1. 234). E bejelentés jegyzőkönyvbe foglalása után ugyan az év végén, hagyományosan december 26-án a következő évre való választáson ifj. Heltai neve — ezúttal *Caspar Helthi* alakban — nyilván a városnak tett szolgálatai elismeréseként — még bekerül a száz férfiak sorába a szász nemzetből választott centumvirek ötven neve közé, de már ugyanebben az évben neve mellé egy ismeretlen kéz ezt az élet utolsó mozzanatát rögzítő szűkszávú bejegyzést tette: „10 octobris, orbatus lumine, serio confect(us) obyť” (I. h. 247. 1.). Hogy ez a bejegyzés valóságos tényről rögzít, arra kétségtelen bizonyosságot szolgáltat a kolozsvári egyházfiak számadáskönyvében a temetést megelőző harangozásra vonatkozólag olvasható következő számadás-tétel: „11. Octob: Gaspari Helti maiori quatuor vicib(us) f 2 d —.” E szűkszávú, csak a számadáskönyvekben jártas számára érthető bejegyzés könnyebb értelmének megvilágítására álljon itt az 1618. évi hasonló számviteli tételek közül

az első: „4 January Stephanum Thōmōsuary Pulsatum est maiori Campana quatuor uicibus f 2 d —” (E két bejegyzést 1. Számadáskönyvek 14b/XV. 6—7). Mindenesetre az ifj. Heltai halála alkalmával a nagyharang négyszeri meghúzása a halott egykori közéleti súlyát tükrözteti vissza, hiszen ugyanez évben a többi halottnak — az előbb említett egyet kivéve — csak kétszer vagy háromszor harangoztattak.

4. Az itt felsorakoztatott egykorú bejegyzések³ látnivalóan nemcsak igazolják, hanem ugyanakkor más vonatkozásban ki is egészítik Herepeinek ifj. Heltai életére vonatkozólag tett megállapításait. A Herepeitől mondottak és az itten részletezett kiegészítések figyelembe vételével ifj. Heltai Gáspár életútjának eddig ismert mozzanatait röviden így állíthatjuk egybe: Születése évét nem ismerjük, de Herepeinek az ő iskolázatásával kapcsolatos feltevését elfogadhatónak ítélve születése idejét hozzávetőlegesen a XVI. század hatodik-hetedik évtizedének fordulója tájára tehetjük. Valószínűleg még atya életében megkezdhette, de csak atya halála (1575) után, 1580 táján fejezhette be a kolozsvári unitárius skólában latin műveltségét megalapozó tanulmányait. Első, bensőséges latin irodalmi tájékozottságáról tanúskodó műve, Cicero-szójegyzéke 1589-ben saját nyomdája termékeként Kolozsváron jelent meg. Ezt követte ugyanott 1591-ben Magyar Arithmetica-ja, majd 1592-ben németből fordított Cizio-ja. 1595—1596-ban a város polgárságának bizalma a sáfárpolgári, 1609-ben a királybírói, majd 1611-ben a városi notáriusi tisztre érdemesítette. 1617 elejétől betegeskedése és főként látása erőfokú meggyengülése, sőt — talán — megvakulása miatt megvált a jegyzői tisztségtől, majd a rákövetkező év október 10-én a közelebről meg nem határozható betegségben sínylődő Heltait a halál szabadította meg a további szenvedéstől.

5. Egy külön kiemelendő, de itt most magában állóan nem vizsgálható, ellentmondásosságában feltűnő jelenségre még fel kell hívnom a figyelmet. Annak ellenére, hogy ifj. Heltai — az előbbiekből láthatóan — natio-ja jelölése révén, tehát a szász nemzet tagjaként került be a száz férfiak közé, illetőleg viselt királybírói, majd városi notáriusi tiszteket, számadásait magyar nyelven vezette, később is a jegyzőkönyv-írásban többnyire a magyar nyelvet használta; maradt azonban tőle Kolozsvár város korabeli jegyzőkönyveiben — latin tudása bizonyosságként — jelentős terjedelmű latin nyelvű jegyzőkönyvi szöveg is. Ellenben nem került eddig elő az ő betűvetésében egyetlen német nyelvű, s még kevésbé erdélyi szász nyelvjárási sajátosságokat mutató sor sem.

6. Mindössze ennyi az, amit szükségesnek látszott előre bocsátanom ahhoz, hogy az erdélyi művelődéstörténetben eddig egészen jelentéktelennek tekintett ifj. Heltai Gáspárt illetően itt alább következő néhány sorban most már kísérletet tegyek a vele kapcsolatban engem pillanatnyilag leginkább érdeklő hangjelölési (helyesírási) kérdések megvizsgálására.

³ Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek I. kötete 2. lapjára miután egy XVII. századi eleji kéz feljegyezte, hogy Michael Literatus Coloswary 1598-tól 1610-ig viselte a városi notáriusi tiszteket, feljegyzését így folytatta: „succedit in officium Prudens et Circumspectus vir Caspar Helthi al(ia)s consularis ac Regy Judicis autoritate decoratus, cui tanquam vir longo usu exercitatus ac maturo Judicio praedictus, praeclara nominis sui cum laude perpetuaque memoria prae-fuit, usque ad Annu(m) 1618. cum, ob senium et visus defectum alterius id officium gerere nequiuisset hoc vero Caspare Helthi Typographo eodem officio se abdicante, exceptit idem Nobilis honestus Stephanus L(ite)ratus Politoris vir ingenio, eruditione et doctrina praestantissimus, Anno praedicto millesimo sexcentesimo decimo octavo” — Látnivaló, hogy e bejegyzés írója ifj. Heltai halála évét (1618) tette még hivatali működése záró-évének is, holott ő tisztségéről már a megelőző évben leköszönt (L. fennebb a 4. pontban odébb mondottakat). Egyebekben a bejegyzésbeli tények mindenben egybevágnak adatainkkal.

A következőkben ezekre a kérdésekre igyekszem válaszolni:

- a) Milyen a vizsgált író kéziratos és nyomtatott szövegeinek helyesírása?
b) Van-e különbség a két helyesírás-változat között és ha van, milyen eltérések állapíthatók meg köztük? c) Hogyan viszonylik az ifj. Heltai helyesírása a korabeli kolozsvári kéziratos írásbelsőség és d) hogyan a kolozsvári nyomda helyesírását kialakító apa, az idősebb Heltai Gáspár hangjelöléséhez?

Előre is jeleznem kell, hogy a rendelkezésre álló tér korlátai között részletesebben csak az a—b) alatt megjelölt kérdésekkel foglalkozom. Terjedelmi és időbeli kötöttség miatt nem keríthetek ezúttal sort az ifj. Heltai 1611—1617 közötti notáriusi működésének rendjén keletkezett nagyterjedelmű kéziratos szöveganyag vizsgálatára.

7. Az a) alatti kérdés első felére adandó feleletet a Kolozsvár város ó-levéltárában (Állami Levéltár) őrzött következő két számadáskönyv hangjelölésbeli sajátosságainak egybeállításával igyekszem megfogalmazni⁴:

1594—1595: a) *Regestum ... Az mit en Helthai Gaspar Ado bedő Uraimtol kezemhez vöttem.* — Jelzete: Számadáskönyvek 6/XVIIa. Terjedelme ívalakban: 259 l.

b) *Regestum ... Casparis Helti typographi.* — Jelzete: Ua. 6/XVI. Terjedelme ívalakban: 7 l.

A két, együttvéve mintegy harmadfélszáz ívalakú (folió) lapot magába foglaló, tehát a vizsgálódásra valóban elégséges kéziratos szöveganyag beható szemügyre vétele rendjén ifj. Heltai helyesírásáról az alább részletezett kép rajzolódik elénk⁵:

a) 1) <i>a</i> :	adatot, fa Olaiat, Heltai, Maradek, Zaboia.	<i>cz, c cs</i> :	Bęcз, Czaki, Czábar, czöpegetnj, Dancз, kucziat, kucziat, paranczolatyyara, Tanacзbelj, wacзora(n).
2) <i>a, á</i> :	ala Alabaſtrom, Cimbalmofat, draga, Egerúari, hatodmagaúal, kjúatalara, Kadas, Lada, Kopiakat, Marhaiat, partekat, vafarlottam žamara.	<i>czy cs</i> :	korcзyollyafnak, peczyenye.
3) <i>á</i> :	Gaspar, hazatol, Janoσ, Colofuar, Mihaly, Muficasit, nehany, Pragabol, vękat.	<i>dgy gy</i> :	Rongyos.
<i>á á</i> :	Bámára (Bámara alakban is) vőt zámot, Bam veuö.	<i>e 1) e, ë</i> :	Demeter, Eb, Helthai, legyen, peczyenye.
<i>aa á</i> :	aaraban, Aarat, Aaru, Baal, Kaaraßúnk, Kaaroσ, Laabfak, Raakot, faak, Baamara, Taal, Taarhaz, Taar Bekër, Baamara.	2) <i>e, é</i> :	Berbentzeuel fennyitek, partekat (értsd: portékát), petzerek, Beker.
<i>c 1) c</i> :	Cimbalmofat.	3) <i>é</i> :	Aprolekot, Borbely, egyeb, en, Maradek, Melyföld (értsd: mér-föld).
2) <i>k</i> :	ö fge Muficafit és Capellanufit vitte, Colofúar, Cracco.	<i>ë é</i> :	Lëúheз (olv. Lëvhez).
<i>cc kk</i> :	Cracco.	<i>ę 1) é</i> :	Lęmonyat, pęczyenye.
		2) <i>é</i> :	Bęcз, Bęleshez, ep (harom) hetig, kęk, keesęn, Nęp, ręBet, Szęcз Jftúan be tęrt, vękat.
		<i>é é</i> :	éσ.

⁴ A vizsgált kéziratok terjedelmes, de az alább mondandókat illetően semmi lényegest nem tartalmazó címét csak rövidítve iktatom ide.

⁵ Előbbi magyar és latin nyelvű kijegyzéseim csak betű szerintiék, ifj. Heltai helyesírásának vizsgálatában azonban igyekeztem a kéziratok és a nyomtatvány hangjelölését grafikai hűséggel megtartani. — Megjegyzendő, hogy az itt következő egybeállításban csak a hangjelölési kérdéseket felvető betűjegyekre voltam tekintettel, a hangjelölési kérdések szempontjából közömbös *b, d, f, l, m, n, p, r, t, v* és *z* jelről önállóan nem, csak jelkapcsolataikban, illetőleg mellékjelzett formáikban esik szó. Az ifj. Heltai helyesírásában elő sem forduló mai helyesírásunk *cs, dz, dzs* és *zs* jele természetesen szintén nem szerepelhet az alábbi egybeállításokban.

ee *é*: Deefig, keefen, keefen, Zeek.
gy gy: fegyúer, hagyafabol, hogy, le-
gyen, Zigyartto, zillagyfag.
h 1) *h*: hagyafabol, három, hogy, holt
stb.
2) Hoffzúthoti Istuan, ohn (olv.:
ón) taalakat, ohn tannyerokat,
Olahfag, Mathe, Thorda.
i 1) *i*: Aprilis, igazítani, igrte, Imeg,
Innepet, Mihaly, mindennapi,
Zillagyfag, Zillahig, Tifstarto,
Trombitas.
2) *i*: Nyirő.
3) *j*: be ióüet, böitelt, feierwar, iöt,
Kopiakat, Marhaiat, Olaiat,
poftaia, reaiok, Zaboia, Bolguia,
vifelőie.
4) *ü*: menten illyenek fel (értsd: ülje-
nek).
i 1) *i*: vitte, vittek Thordaigh.
2) *i*: Kfuantatnek.
3) *j*: Nowaiban.
j 1) *i*: felföldj, hjutalara, kj búúan,
Tanczbelj.
2) *i*: igrte.
3) *j*: fellajtar, varja.
ly ly: Borbely, Melyföld, Mihaly,
Somlyoig.
ny ny: Legeny, Lemonyat, Nyirő, pe-
czenye, Tyúk monyot.
o 1) *o*: komornyikok.
2) *o, ó*: Aprolekot, Borfolok, forgo-
lodo.
3) *ó*: AdoBedö, hazatol, loúal, Praga-
bol, Somyoig, Tifstarto urúnt-
tol.
ó *ó*: túúró.
oo *ó*: hoo penz, 3 hoora, loora, fe-
kete Thoo.
ó *ó*: Kó Warban.
ö 1) *ö*: be jóüet, böczöluen, böitelt, bör,
czöpegetnj, felöl, felföldj, földet,
Gyömber, György, gyümölczes,
iöt, jóüetel, Köblefre, Költetem,
költsegül, örög, öted magauál,
Sülthöz, ötuos, Török, ürös, vöt,
vöttek, zöuendeket.
2) (*ö*)*ö*: AdoBedö, belölek, Egereftöl,
eröuel, feleegestöl, Felfö, fizetö,
fö poftaia, fözefsek, fözettem,

Györböl, Hegedöfit, jöten jöien,
Kömies, lön, Lörintz, Mezö,
Nyirö, öfge, ö ktöl (ökegyelmé-
töl), öket, sütö, Bám, veüö,
Zöcz, tekenöt, vifelőie, zözet
(olv. szöszet; értsd: szöszt).
ö *ö*: Sütö.
1) *s*: Alabaftrom, Belefhez, Benefi,
Borfolok, Cimbalmofat, Gaspar,
hagyafabol, Miklofnak, Olah-
fag, poftaia, vafarlottam.
2) *zs*: Deefig, faak.
s, S 1) *s*: Ambrús, egyet mas, Sogor.
2) *zs*: Soldosok, Sombor.
σ *s*: éσ, Eσ, Janoσ, Kaaroσ, Loασ,
Trombitaσ.
1) *sz*: AdoBedö, ideftette, meg gyon-
taröftam, Karaßna, Bámára,
Bám, Bekere(n), Bekfüet, Zikßai,
ßolgaia.
2) *sz, z*: Berßeni.
th t: Mathe, Thorda.
ty, Ty ty: Pattantyúft, Tyukot, Tyik-
fiat, Tyukmonyot.
tz c: Berbentzeüel, Bontzidai, tzigany,
tjimer, Nyúlhuß, Etzet, Lörintz,
pantzelt, Eb petzerek, Pongratz,
Ratz.
u 1) *ü*: kultte.
2) *v*: zöuendekit.
u 1) *u*: Arú, fúttam (futottam), fútofa-
fokra, Gyalúban, Húnnyadig,
indúlni, Kaaraßúnk, kapúbeli,
Kapús, kj búúan, kúldús, Pat-
tantyúft, fupplicálank.
2) *ú*: Nyúl huß.
3) *v*: be jóüet, esküúek, Eúangelifta,
Egerúari, fegyúer, hatodmaga-
úal, hjúatalara, Iftúan, leúelet,
Leúkeß.
ü *u*: Gyalúig, kúldús, Múficafit, Ca-
pellanyúfit.
úú *ú*: túúróσ.
ü *ü*: böczülúen, esküúek, ezüfteσ,
fellyül, fü, füßerßam, Gyüleß,
gyülyenek, gyümölczes, költse-
gül, küldé, külte, küüül, Püßpek,
Sütö, üreffsen, ürmöσ.
ü *ü*: kenyerünk.

- w, w̄, W 1) u: Wy, Wr fiak, Wramat, Wrunk.
 2) ü: zwkfg.
 3) v: feierwar, Kó Warban, Lew, Nowaiban, Wac̄zora(n), Wadhús, Waradig.
- y 1) j: Eytelt, feyer, Hayasi meg fogyak, Payis gyarto, Wy.
 2) i: Sollyomkey.
 3) Két-, illetőleg háromjegyű mássalhangzókból a betűkapcsolat második vagy harmadik tagja többnyire jésítő értékben: c̄zy, dgy, gy, ggy, ly, lly, ny, nny, ty, tty (L. ezeket külön-külön fennebb, illetőleg alább).

- Z, z, ʒ 1) sz: Abrozokat, kezitettem Loaz, nehanzor, zabadkai, Zaboia, zalonat, ʒamarn, Zamara, Zam veúö, Zaz Gergely, zeek, Zekereft, Zegedi, Zekel, Zigyarto, Zik̄bai, Zoúat, Zöc̄z, ʒöuendeket, zözet.
 2) z: az, Aʒok, Eʒkor, főzettem, haʒa, hoo penzel, igazitani, karaʒt, Laʒlo, leʒen, Leuheʒ, Meʒö, pofʒaʒra, Taarhazban, zab, zer, ʒivkfesg, viʒen.
 3) sz, z: Zaraz Malom.
 4) c: ʒako Balint.

Mint a fennebbi hangjelzés-egybeállításból látható a magánhangzók hosszúságának jelzésére ifj. Heltai nem következetesen ugyan, de alkalmazza a betűkettőzést (*aa, ee, oo, úú*), a mássalhangzók hosszúságát, illetőleg ikerített voltát viszont többnyire következetesen jelkettőztetéssel jelöli. Csak ritkán, jobbára olyankor marad el a hangmértékelés jelzése, amikor az ejtésben a megelőző vagy a rákövetkező mássalhangzó miatt az ő korában éppen úgy, mint a magunkéban, valóban rövid mássalhangzót ejthettek. Pl. *gaʒdalkodot neki, rakadot meg penzel*, de *Deakal, maʒorra* alak is az egykori kétségtelen *deákkal, másszorra* ejtés ellenére.

Ifj. Heltai sajátkezű szövegeiből az egykori ejtésben nagy valószínűséggel hosszú, illetőleg ikerített mássalhangzók jelölésének ilyen esetei jegyezhetők ki:

<i>bb:</i>	jobbítottam, ʒaporabban.	<i>teffek, Inaffok, laffa, Nadafsi,</i>
<i>dd:</i>	eddig.	<i>pattantyuffat, sebeffeket, Secretariuffat.</i>
<i>ggy:</i>	eggik, egyyetmaft.	<i>ʃʃʒ, ʃzʃz, szsz: Aszszonyúnk, Bornemiffʒa, Hoffʒúthoti Istuan, viʒfza.</i>
<i>kk:</i>	saakkal.	<i>tt:</i>
<i>ll:</i>	ʒellell (=széjjel).	<i>attak (adták), főzettem, hittel vettünk, jobbítottam, kezitettem, pattantyúst, vitte.</i>
<i>lly:</i>	vallyak.	<i>tty:</i>
<i>nn:</i>	Innepet, onnet; özsztételben: mindennapi.	<i>paranczolatyara, tartotattyak.</i>
<i>nny:</i>	ennyi, inn yok, mennyekeʒeiere, Zannya.	<i>ʒʒ 1) szsz: Aʒʒonnyúnk, veʒʒöuel, viʒʒá.</i>
<i>pp:</i>	azonkeppen.	<i>2) zz: meghoʒza.</i>
<i>ʃʃ, ʃs:</i>	Brassfai, Camerariuffa, faʒakafsat, fel kereffek, főzeffek, hē-	

3) Feltűnően sok esetben jelez ifj. Heltai hosszú mássalhangzót olyankor, amikor az egykori ejtésben — ez fonetikai megfontolásból szinte kétségtelenül állítható — aligha lehettek ilyen hangok. A biztosan ide vonhatónak látszó ilyen esetek itt alább betűrendes csoportosításban következnek:

<i>ff:</i>	jaffarjagomban.	<i>pp:</i>	Appafi, pappirofat, supplicálunk, Toppai Peter.
<i>kk:</i>	akarattya, rakkottakat.	<i>ff, fs:</i>	Tafsi Miklof, vaffat.
<i>ll:</i>	fell, fellajtar, terhell (= teherrel), zillagyfag, Zillahig.	<i>tt:</i>	Anttal, Balintt, Birttalan, Köttes (kötés), kultte, kültte, Legenytt, Martton, Marttonert, menttek, Paltt, Porttekaua, Zigyartto, vontta.
<i>lly:</i>	Borbelyyat, fellyül, korczyollyafnak, pellyuaiat, Scatullyat, Sollyomhey.	<i>tty:</i>	Mattyaaf.
<i>nny:</i>	Az3onnyúnk, Bannyai (nagybányai), fennyitek, Húnnyadig, Legennye, legennyinek, tannyerokat.		

8. Arra a jelenségre, hogy az ifj. Heltainál olyan „feltűnő mássalhangzónyújtások” vannak, amelyek az idősebb Heltainál is fellelhetők, erre már Csúry is felhívta a figyelmet (i. m. 4). Még előtte válogatott példák felsorolásával Trócsányi Zoltán ebben a kérdésben így nyilatkozott: „Föltűnő ... Heltai műveiben a mássalhangzók kvantitásának teljesen szabálytalannak s következetlennek látszó jelölése. Heltai műveiben ugyanis számtalan esetben hosszú mássalhangzó van, hol a mássalhangzó hosszúságát sem etymologia, sem nyelvtörténet nem igazolja, s fordítva, rövid mássalhangzót találunk ott, hol mindezek alapján hosszú mássalhangzó van nyelvemlékeinkben, nyelvjárásainkban s a mai élő nyelvben is” (i. m. 24). A kolozsvári XVI. századi kéziratos magyar nyelvű írásbeliségnek a város ó-levéltárában őrzött úgyszólván teljes anyaga ismeretében jó lelkiismerettel állíthatom, hogy az itt érintett jelenség nemcsak a két Heltainál, hanem a korabeli kolozsvári deákság legtöbbjének keze alól kikerült szerkesztvényekben is megfigyelhető. Az ide vonható példák közül megállapítható hangmértékelésbeli következetlenség okairól magam így vélekedem:

a) Egyes esetekben — nem is kevésben — a helyesírási bizonytalankodás valami szórakozottság-féle gondolkodásbeli zavar következménye lehet: az írásban vagy nyomtatásban sokszor szabályszerűen kettőztetett betűk írására olyan esetben is rájárt a toll, amikor ezt sem a korabeli ejtés, sem a szó etimológiája nem indokolta. Ilyen esetekre gondolok, mint amilyenre a 3. pont jelkettőzéses példái közül válogatva itt hivatkozhatni: *faffar*; *rakkott*; *Zillah*, *zillagyfag*, *pellyua*; *Appafi*, *Toppai*; *Tafsi*, *vaffat*; *Anttal*, *Balintt*, *Birttalan*, *kültte*, *Legenytt*, *Martton*, *Paltt*, *Zigyartto* stb.

b) A jelkettőzésnek lehetett azonban az egykori kolozsvári polgári köznyelvi ejtésben rejlő oka is. Minthogy az erdélyi magyar nyelvjárásokat ma is jellemzi és így nyilván a múltban is jellemezhetette a mássalhangzónak gyakori magánhangzóközi ikerítődése, az ilyen helyzetben való ikerítődéses példák megett ilyen jellegű egykori ejtéssel számolni a valószínű lehetőségek közé tartozik. A fenti példák közül szemelgetve ilyen esetekre gondolok: *Az3onnyúnk*, *Bannyai*, *fennyitek*, *Legennye*, *tannyerok*, *pappirofat*.

c) Az ifj. Heltai kezeírásában nagyon ritkán előforduló rövid, helyesebben kettőzés nélküli hangjelzés olyan esetben, mikor az etimológikus helyesírási elv alkalmazásával számolva jelkettőzéses jelölést várnánk, az ilyen hangjelölés azzal magyarázható, hogy az egykori ejtésben — nyilvánvaló a hangtani helyzetből adódó — ikerítetlen, illetőleg rövid hanggal kell számolnunk, hiszen az ide vonható példák egy részében a mássalhangzó-kettőztetés egy mássalhangzót megelőző vagy követő mássalhangzó esetében szóhatáron maradt el; itt pedig valóban nem is ejthettek hosszú mássalhangzót. Az előbb felsorakoztatott kevés számú példa közül itt ezek említhetők: *gazdalkodot neki*, *rakodot meg*, *penzel*.

Egyelőre csak ezekkel az okokkal tudom magyarázni a két Heltai helyesírásában a mássalhangzók indokolatlan jelkettőzése, illetőleg a jelkettőzés elmaradása tekintetében jelentkező, az esetek nagy részében indokolhatóan, más részében indokolhatatlanul jelenkező jelzésbeli következetlenséget. Lehet azonban, hogy a kutatás a korabeli helyesírási kérdések tüzetesebb vizsgálata rendjén majd más okokra is rámutathat.

9. Az itt vizsgált szövegeknek egy feltűnő hangjelzésbeli hiányára rá kell legalább futólag irányítanom a figyelmet. Ifj. Heltai több esetben, sőt a felsorolandó szavak esetében szinte-szinte következetesen más alkalommal is, magánhangzóközi helyzetben nem jelöli azt a labiodentális *v* hangot, amelyeket pedig a korabeli helyesírás és természetesen utána máig helyesírásunk kötelezően így jelez. Ezt a hangjelzési hiányt e szók esetében figyeltem meg:

kömmüves: *Kömuēs, kömüēst, kömüēssék.*

lő: *loa, Loært, Loaj, loait, loal, loan, loat, loas, loaual.* — De: *loual.*

mű: *müere.*

szekfű 'szekfűszeg' (fűszer): *ʒekfues, ʒekfűet,*

tó: az Varos *Toaual* bannyek.

Az ilyenszerű hangjelölés a megvizsgált szövegekben olyan gyakori, hogy például ugyanabban a szövegrészben a huszonháromszor előforduló *loan* (értsd: lován) alak mellett *v*-s jelölésű formával (*louan*) csak egyetlen egyszer találkozunk. Minthogy pedig megfigyelésem szerint ez a megjelölésbeli hiány a XVI. századvégi és a XVII. század eleji kolozsvári írásbeliségben más iratszerkesztők tollán is jelentkezik, ennek alkalmasint egykori ejtésbeli oka lehet. Mint először a MvS. és MvGl. bemutatásakor, később — a hitetlenkedésre válaszolva — külön két ízben is kifejtettem: valószínűnek tartom ezúttal is, hogy a kolozsvári régiségben ilyen hangtani helyzetben, többnyire ajakos (labialis) magánhangzók társaságában nem is labiodentális, hanem bilabialis réshangot, azaz *v* helyet *β(w)*-t ejthettek. Ilyenformán ifj. Heltai ilyen tekintetben mutakozó hangjelölésbeli hiánya alkalmasint a kolozsvári városi ejtés *v*-féle hangjának bilabialis jellegű voltára mutathat.

10. Az író kéziratoss helyesírásával kapcsolatos észrevételek után az alábbiakban felvázolom a nyomtatott Cicero-szójegyzékből elénk rajzolódó hangjelzés képét. Íme:

<i>a</i> 1) <i>a</i>: Alacson, Alažatos, Aldozić, baho ember, boržas, tiβta, Hayò, Hadnagy, gabona, vigad. 2) <i>a</i>, <i>á</i>: Abrazat, Aldož, Allatoc, <i>á</i> <i>á</i>: Áldoz, állatoc, bánt, Barátkozic, Czácžogo, czalárd, Meg háborodottúl, hágy, Homállly, hordás, kéuanás, kéuannya, Mingyaráft, nyáias, Orzátlan, parázna, Tántorog, Tudomány. <i>ā</i> <i>á</i>: sauanyu ág, világos. <i>á</i>: czalād, kénānnya, tanuřāgoc, tās. <i>á</i> 1) <i>á</i>: Hozzá, reā. 2) <i>a</i>: à Berencze. <i>c</i> <i>k</i>: (csak szó végén) Aldozić, allatoc,	ároc, Barátkozik, Bolondofkodic, czelekeβic, dolgoc, Az mi eleinc, el efik, Elmelkődic, emberneć, Meg engedtetic, épitneć, Hizekődic, haggyác, Iőuendő mondoc, okoc, oktatlac, palánc, Tagagyác, El tántorodic. <i>ck</i> <i>kk</i>: óckal, őröcké. <i>cz</i> <i>cs</i>: Alacson, Czácžogo, czalād, czalárd, czelekeβik, Czoportos, Gyűmőlcž, őczém, Szerencze, Szerenczēfen, tanáčkozni, tanáčcot, tanuřāgoc. <i>e</i> <i>e</i>, <i>ē</i>: Elő, Feddődés, Meg engeβtetett, Meg ferteztetit, meg meczeuēβet.

- é* *é*: ékes, beβéd, építneç, Gyűlés, légyen, Meréβfég, Eoruén, téfz-tua, vertéc, Zörgés.
é *é*: dörgés, ékes, élteti, kemény, Kéffő, Kéuanás, kétfégés, közep-berű, Meréβfég, téβen, Tiβtefség, vegyéteç el.
eo *ö*: Eoruendez, Euruén.
dgy ggy (dj): Fellyul haladgya, Tagadgyác.
Gy, gy gy: Gyakorta, Gyilkos, Győnyörkődtet, győβte, Gyűlés, Gyűmőlcz, Mindgyaráft.
i 1) *i*: czelekbic, esic, Hiuatni, Hizekődic, Innep, Meg fertezteteti, az mi eleinc stb.
 2) *j*: Eiyel, faitalan, Hailando, Hailás, Haióra valo berβám, iár, náias, Nyaias, reitet.
h 1) *h*: Hadnagy, Hayò, Hivatni, Homállly, hordós stb.
 2) *ρ*: Ohni magát.
ny ny: Enyhitetlen, nyilat, sauanyuvság
o *ó*: állandó, indito, izgato.
o *o, ó*: Bodog (csak egyszer!) Bolo.
ó *ó*: Otalmazza Bódog, El adó, Ió, Iól, Be óltatot, Belé βól, βó.
ò *ó*: Hayò, prédábòl.
ó 1) *ò*: Ellenkődic, Elmelkődic, Elómbe, földhòz, El kòliti, kòzelítés, òròcké, òregbùlés, òrgò, vòtte.
 2) *ò*: ellenkező képpen, élò, gyòβte, Feddòdés, jò, idò, Illendò, jò, Jòuendò.
f 1) *s*: fegit, ferény, ifmeg, Ifmeglen stb.
 2) *zs*: faak.
fs ss: Bùzefvség, Tiβtefség.
β sz: Csaβar, βamara, βiligy (szelid), βorongattya, Bùzefvség stb.
tz 1) *c*: Hartz, Hertzeg.
 2) *cc*: Etzaka, tettzic.
u 1) *u*: Munkás 'operosum' tanuβāgoc, Tudomány.
 2) *v*: Fegyuer, Hiuolkodni, Hiuatni, Jòuendò, Kéuānya. Nyauallya.
 3) *u, v*: sauanyuvság, Szenuedni, gonduifelés.
ú *u*: Fütos.
ú 1) *u*: túnnya.
 2) *ú*: Attyafiú, Kút, rútfág.
ű 1) *ű*: Gyűles, Gyűmőlcz, ūdo, ūtes, ūtni, bennűnket.
 2) *ű*: bűn.
v 1) *u*: Megy vtállýac.
 2) *v*: vetés, vad, vòtte.
ű *ű*: ūgyet fel venni.
y *j*: eyteni, Feyedelem, geryeβti, Meg haytha, Házaya, iyed, iyeβtéffel, rakya, Ki teryed, Toluay.

11. Ifj. Heltai nyomtatásbeli hangjelölésének ismertetésekor elismételhetnők a kéziratot hangjelölés esetében a mássalhangzók hosszúsága, illetőleg ikerítetttsége jelzésére vonatkozó előbb tett észrevételeket. A könyvnyomtató ifj. Heltai éppen úgy jelkettőzéssel jelöli a hosszúságot, illetőleg ikerítetttséget, mint a számadás-író sáfárpolgár. Íme egy néhány példa: *feddòdic, Meddég, meg aggot, reggel, óckal; Ellen, Kellemes; bennűnket, mindennec, venni; ilyeβtéffel, Nemeβféget, Tiβtefség, Vezérléffel; láttára, rettenet; boβbus, viββa, viββább vonni; alázza, átkozza, kínozza, kòzzűl oltlamazza*. — A kétjegyű mássalhangzók esetében itt is él ifj. Heltai a ma is szokásos egyszerűsítéssel: *follyam, follyo, bizonnyal, Kévānya, tunnya; szolittya, szorongattya*. Néha azonban nem dönthető el, hogy a jelkettőzéses nyomtatott formák megett vajon a) valóban egykori hosszú, illetőleg ikerített ejtésre kell gondolnunk vagy b) merőben helyesírási hibáról, következtelenségről van-e szó. Az ide vonható példák ezek: a) *Fénnyes, Fennyitéffel, Tréffás, repűllò, tunnya*. — b) *Attyafia, Attyámfia, follyam, follyo*.

Vannak azonban olyan esetek, amelyekben a jelkettőzés, illetőleg ennek elmaradása más okokkal magyarázható. Pl.: El kéβitetet, Meg engeβteltetet; halaβttya, tilttya stb. (L. bővebben a 4. pontban). — Lényegében tehát ezekben a kivételes esetekben is csak ugyanolyan ingadozás, illetőleg hangjelölésbeli következtelenség

jellemzi a könyvnyomtató ifj. Heltait, mint a számadáskönyvek íróját.

12. A részletes egybevetés és észrevételezés helyett a következőkben a könnyű összehasonlíthatóság céljából egymás mellé állítom a kéziratos és a nyomtatott szöveg hangjeleit: Íme:

a, á, aa; e, é, e, e; i, í; o, oo; ò, ô, ô; a, á, á, ā, à; e, é, é; o, ó, ò; ô, eo;
u, ú, ú, úú; ü, ű. - c, czy, cz, c3; dgy, u, ú; ű, ű. - c; cz; dgy, gy; c(=k), ck
gy; c(=k); f, s, σ; β, fz, Sz; ty; t3. (=kk), ny; f, fs, β; tz.

Az egybeállításból kielemezhető tanulságok így vonhatók le: a) Mint várható is volt: a kéziratos szövegben valamivel több jel és jelkapcsolat jelentkezik, mint a nyomtatott szövegben. b) Az *a* jelek tekintetében a nyomtatott szövegben mutatkozó többlet (három jellel szemben öt) valószínűleg az ifj. Heltai rendelkezésére álló betűanyag hiányában, szegénységében keresendő. A nyomtató kénytelen volt az apától, illetőleg ennek özvegyétől rámaradt szegényes és kopott betűanyag összes mellékjeles betűit a szedés, illetőleg a nyomtatás rendjén felhasználni. c) Első pillanatra feltűnő, hogy míg az ifj. Heltai kézírásában az *ö* és *ő*, és az *ü*, *ű* hang jelölésére már az esetek többségében a mai helyesírásunk felé mutató *o* és *u* jelt használta, csak elvétve élt a mellékjeles *ö*, *ő*, illetőleg *ü* jellel és egyáltalában nem használta apja és a későbbi korok nyomtatványai *o*, *eo*, illetőleg *ü*, *ű* jelét, a nyomtatásban maga is ez utóbbiakat alkalmazta kéziratos hangjelölése „modernebb” jelei helyett. Természetesen ennek is a rendelkezésére álló nyomdai betűkészlet állománya lehetett az oka; a rendelkezésére álló betűkészletben volt *o*, *ü*, *ű* jel, viszont hiányozhatott belőle vagy kevés volt az egyszerűbb *ö*, *ű* jel. d) A mássalhangzók jelölésében a kéziratos és a nyomtatott szöveg hangjelei között nincs lényeges különbség. Itt csak az *s* hang jelölésében mutatkozó kezeírásabeli többlet, a szövegen használt németes kerek *s*(*σ*) alkalmazását észrevételezhetni. Ez a szókezdő, szóbelseji, valamint szövegi *s* jelölésében mutatkozó különbségtétel nyilvánvalóan a német helyesírásból kerülhetett bele ifj. Heltai hangjelölésébe és feltehetőleg nyomdai betűkészletének e tekintetben való hiánya miatt, de meg az atyai helyesírás egyszerűsítési törekvés hagyományait követve hagyta a nyomtatásban figyelmen kívül ezt a magyarban valóban érthetetlen különbségtételt.

13. A rendkívül gazdag korabeli kolozsvári kéziratos szöveganyag lehetővé tenné ifj. Heltai hangjelölésének a többi korabeli és közelkorú kolozsvári deák, valamint a Heltai nyomdából kikerült nyomtatványok hangjelölésével való tüzetes egybevetést. Minthogy ilyenféle aprólékos egybevetésre e dolgozat terjedelmi korlátai között nem gondolhatok, megelégszem azzal, hogy két egykorú, az ifj. Heltaiéval azonos, sáfárpolgári tisztet viselt deák, egy magyar és egy szász hangjelölésében mutatkozó feltűnőbb különbségekre irányítsam rá legalább futólag a figyelmet. Íme:

A) Rosas (Rózsás) János 1593—1594-ből való számadásaiból a magánhangzók hosszúságának, mellékjeles, sőt jelkettőzések jelzése is szinte teljesen hiányzik: ékezetes jeleket nem használ, jelkettőzések hosszúságjelzés is nála csak az *e* hang jelzésében (*ee*) fordul elvétve elő. A XVI. század második felének kolozsvári deáki helyesírása nyomdokain halad Rosas abban is, hogy az *ö*, *ő* hang jelzésére az *eo*, az *ü*, *ű* hangéra pedig az *w* jelet használja. Nála az *i*, *í* hangértékű és kétjegyű mássalhangzóknak az *y* mindig mellékjelzetten *ÿ* alakban jelentkezik, mint egyébként századokkal előtte és még legalább egy századig utána is. Ugyancsak a megelőző századokból örökölt, de *o* utána is századokig szívósan tovább élő jel a *g*-hez és a *t*-hez kapcsolódó, de hihetőleg semmiféle egykorú ejtésbeli sajátsággal nem indokolható *h*-val alkotott *gh* és *th* jel. Olyan mértékig ingadozik Rosas a ma két jeggyel írt *gy* hang jelölésében, hogy sokszor egymást szorosan követő szavakban a *gy-t* hol

g-vel, hol *gi*-vel jelöli; sohasem él ifj. Heltainak szinte kizárólagosan alkalmazott *gy* jelével. Ugyancsak nem használja az *ly* jelölésére ifj. Heltai kizárólagos *ly*-jelét, hanem nála itt is szeszélyesen változtatott *ly*, *ly* és az *li* betűkapcsolattal találkozunk sokszor ugyanazon mondatban is. Pl. „Vrunk Borbellyath (ti. a fejedelmét) Borbeli Janofst ... vitte ...”. A *c* hang jelölése Rosasnál, mint a többi korabeli kolozsvári deáknál is a *c*, *ch* és *c3* jel változtatott alkalmazásával ingadozik. Néha — különösen a nevekben — az *f* helyén a latin helyesírás *ph* jelét iktatja bele szövegébe. Az indokolatlan betűkettőzésre nála is található példát. Mint ifj. Heltaival együtt annyi más deák-társ a városi névadásban — hihetőleg a királyi szülött miatt — meglehetősen gyakori *Mátyás* nevet Rosas is *Mattias* alakban írja.

B) Még a Rosasénál is jobban a XVI. századvégi kolozsvári deákság megállapodatlan és következtelen helyesírásában gyökeredzik ifj. Heltai száz natiobéli társának Caspar Schemelnek egy 1594-ből reánk maradt számadáskönyvében (Számadáskönyvek 6/VIII) jelentkező hangjelzés-rendszere. Csak egy néhány igazán jellegzetes és változatos jelölésű hangot véve számba, Schemel a *cs* hangot még változtatva a három jelből összetett *chi*, *chy*, a *gy*-t *di*, *dy*, *dgi*, *gi*, az *ny*-et *ni*, *ny*, a *ty*-t *ti*, *ty*; sőt még a *c*-t is *c*, *c3*, *3*, *t3* betűvel jelöli, *ö* helyett *e*-t, *ü* helyett *i*-t ír, és ilyen indokolatlan, értelmetlen betűkettőzésekre is bukkanunk szövegében: *hortt*, *Etzettet*, *kenyerett*, *Mertt*, *Mizett* (értsd: mézet) stb. Schemelnek az ifj. Heltaiénál jóval bonyolultabb és következtelenebb hangjelölésében az általánosan ilyen jellegű korabeli kolozsvári írásgyakorlat hatásán kívül saját anyanyelvi helyesírása, illetőleg idegenszerű magyar nyelvi ejtése is bejátszhatott. Különösen a *c* jelölésére alkalmazott három *3*-s jel és az *ö*, *ü* illabialis hangjeles írása (*e*, *i*) említendő más nyelvűségéből, illetőleg más nyelv helyesírásán alapuló gyakorlatából eredő helyesírási bizonytalankodása tanúságaként.

Az itt mondottak alapján megállapítható, hogy mind Rosas, mind pedig Schemel hangjelölése jóval inkább a kolozsvári deáki írásbeliség hagyományos, sőt maradi jellegű helyesírását követi, mint teszi azt ifj. Heltai. A XVI. század végi és a XVII. század eleji kolozsvári írásbeliség gazdag hagyatékának tüzetes ismeretében jó lélekkel megállapíthatom, hogy e tekintetben Rosas kor- és közel-kortársai általános hangjelzési gyakorlatát követi. Schemelnél — amint erre rámutattam — ezen kívül még a Heltainál megfigyelhetőnél nagyobb mértékű német hangjelzésbeli hatással is számolni a meglehetősen indokolható vélekedések közé tartozik. Nem az ifj. Heltai egyszerűbb és viszonylagosan következetes helyesírása jellemzi a jelzett időszakasz kolozsvári deákságának ránk maradt szövegemlékeit, hanem jóval inkább a Rosas és Schemel keze alól kikerült szövegek alapján előbb bemutatott következtelen, sokszor értelmetlenül bonyolult hangjelölés.

14. Látnivaló tehát, hogy ifj. Heltai helyesírása kialakításakor meglehetősen mértékig függetlenítette magát kortársai kézirati írásbelisége hangjelölési gyakorlatától, bizonytalankodásától és következtelenségeitől. Nem kétséges, hogy noha ezt elsősorban atyjának már az 1560-as évek táján kialakított egyszerűsítő és nagymértékben következetességre törekvő nyomdai helyesírási gyakorlata hatása alatt tehetette⁶, éppen a gyakorlat folytatásában maga is további szerény egyszerűsítési törekvésekről tett bizonyosságot. A két Heltai helyesírásának egybeeséseit és különbségeit pontokba foglalva így határozhatjuk meg:

⁶ Az id. Heltai Gáspár helyesírásáról l. Trócsányi id. bevezetőjén kívül Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp 1963. 122—6. — Ide vonható, az id. Heltai helyesírása és a kortárs Temesváry János helyesírásának egybevetéséből adódó észrevételeket olvashatni még a NyIrK. II. 107—12. 1-ján.

a) A magánhangzók jelölésében ifj. Heltai szinte teljesen atyja nyomdokain halad. De noha e hangok jelölésében következetesen használt hangjeleket alkalmaz, ugyanúgy vannak nála is következetlenségek, mint atyja nyomtatványaiában (I. Trócsányi i. m. 18). Az ifj. Heltai kézírásában, sőt nyomtatványaiában is jelentkező következetlenségek kétségtelenül neki tulajdoníthatók ugyan, hiszen nemcsak mint a szövegek írója, hanem mint könyvnyomtató is a maga keze munkáját hagyományozhatta rájuk, e következetlenségek oka azonban minden valószínűség szerint kortársai, a kolozsvári írásbeliség deákjainak az övénel jóval nagyobb ingadozásokat, következetlenségeket mutató helyesírása hatásában keresendő. Ezek még a nagy Heltai századának végén, sőt a következő százév elején is jobbra úgy írtak, mintha az id. Heltainak a későbbi ún. protestáns helyesírás alapját képező nyomdai helyesírási reformja számukra merőben ismeretlen lett volna.

A magánhangzók jelzésében a további egyszerűsítésben ifj. Heltai a kézírásban addig ment, hogy apja \hat{o} , \hat{u} , \hat{v} , jele helyett az \hat{o} , $\hat{ö}$ és az \hat{u} , $\hat{ü}$ jelölésére a később valóban véglegesített \hat{o} és \hat{u} jelt alkalmazta, nyomtatásban azonban — szinte kétségtelenül a betűkészlet ilyen jelekben való hiányai miatt — maga is kizárólag atyja hangjeleivel (\hat{o} , \hat{u}) él. — Vigyázni kell mindkét Heltainak ékezettel ellátott magánhangzói közül az \hat{u} jelre. Ez jelölhet ugyan olykor valóban hosszú hangot is, az u ékeztése azonban sokszor azzal magyarázható, hogy mivel a kézírásban az u és az n betűnek az írásképe, különösen hanyagabb írásban grafikailag egybeesik, a világos megkülönböztetés céljából mindkét Heltai az u -t rendszerint ékezetesen (\hat{u}) alkalmazta. Ez a kézírásbeli gyakorlat aztán átkerült helyel-közzel a nyomtatott szövegekbe is.

b) A mássalhangzók jelölésében a két Heltai helyesírása között nincs lényegbevalgó eltérés. Ifj. Heltai már kísérletezett atyja tz (= c) jelének c vel való felcserelésével, de azért nála is az esetek többségében még mindig többnyire az apjától véglegesített tz jelbe ütközünk. A korabeli deáki írásbeliséggel szemben atyjával együtt ifj. Heltai úgyszólván teljesen kiküszöbölte helyesírásából a gy , ly , ny és ty hang jelzése tekintetében mutatkozó zűrzavart. Az addig szeszélyes ingadozással használt g , g' , gi , gy , gy (= gy); l' , li (= ly), n , n' , n' , ni (= ny), t , ti , thy (= ty)-féle jelek és változékaik helyett mindkét Heltai a mai helyesírásban használt egyértelmű jelekkel él. Ez pedig az egyszerűsödés és a következetesség felé vezető, de még jóval később is a visszavisszaesés veszélyével fenyegető csapáson viszonylagos koraiságában nagyon figyelemre méltó kezdeményezés. Nem! Ennél több: századokra előre mutató eredmény.

15. Fennebb a 7—10. pontban előadottak alapján ifj. Heltainak a magyar helyesírás történetében játszott szerény szerepe így összegezhető:

Kézírásában ifj. Heltainál határozott törekvést állapíthatunk meg, hogy tovább egyszerűsítéssel és következetességgel haladjon a magyar helyesírási rendszer tökéletesítése felé. A nyomtatásban azonban kénytelen az atyjától örökölt betűanyag megszabta hangjelölésbeli lehetőségek keretében megmaradni.

Úgy látszik azonban, hogy sem az idősebb, sem az ifj. Heltai könyvnyomtatói működése nem gyakorolt olyan általános és gyökeres hatást az \hat{o} működési helyükön velük egy időben folytatott deáki írásbeliség helyesírási gyakorlatára, mint ahogy azt méltán várni lehetne. A kolozsvári irattermelés ráuk maradt egykorú iratrengetegének helyírása azt bizonyítja, hogy a városi deákság nem a két Heltainak századokkal előre mutató helyesírási elveit, hanem valamilyen hagyományos helyi írásgyakorlatnak szeszélyesen következtelen helyírási normáit tartotta szem előtt. Lényegében tehát a XVI. század végi kolozsvári nyomtatványok és a kolozsvári deákság iranyagának helyesírása jelentős mértékben különbözik egymástól.

16. Az előbbi pontokban tett megállapításokból a magyar helyesírás történetének további vizsgálatát illetően néhány általánosabb érvényű kutatómódszerbeli tanulság, illetőleg igény, követelmény adódik.

Először is nem helyeselhető az az eddig követett eljárás, hogy a könyvnyomtatás elterjedése után a helyesírástörténet vizsgálódási anyagául csak a nyomtatványokat tekintették, a kézírásos szövegek szinte teljesen kívül rekedtek a kutatók érdeklődési körén. A Magyar Tudós Társaság (Akadémia) megalakulásáig ugyanis nem volt olyan tekintélyű szerv, amely az irodalmi és köznyelvi helyesírást szabályozhatta volna. Nyilvánvaló tehát, hogy az író, a tudomány munkása és a köznapi élet embere egyaránt azzal a helyesírással élt, amellyel iskolai tanulása során megismerkedett. Jóllehet — sajnos — nincsenek, és a dolog természeténél fogva aligha lehetnek valaha is fogalmaink arról, hogy egykori iskoláinkban a XVI—XVIII. században kiktől milyen helyesírást tanult a diáksereg, mégis abból a kusza következtelenséget mutató helyesírási képből, amely a jelzett századok kézíratos szövegeiből élénk villan, arra következtethetünk, hogy iskoláink helyesírásában — a felekezeti megoszlást számításba is véve — nemcsak az ún. katolikus és protestáns helyesírás elveinek többé-kevésbé következetes, illetőleg következtelen alkalmazásával kell számolnunk, hanem az egyes iskolák és az egyes tanítók, tanárok egyéni helyesírási sajátosságainak hatásából adódókkal is. E hatások aztán a tanítottak helyesírási gyakorlatában más tanuló-helyeken és a nyomtatott szövegekből ellesett egymástól elütő helyesírási jellegzetességekkel is szeszélyesen keveredhettek. Éppen ezért az ezutániakban kívánatos lenne tehát beható kutatással legalább egyes XVI—XVIII. századi nagyobb művelődési központjaink egykorú kézírásos emlékeinek helyesírási vizsgálatát elvégezni. A különböző központok írásbeliségének vizsgálata alapján megállapítható helyesírástörténeti eredmények egybevetése, ha esetleg az eddiginél bonyolultabbá is tenné a magyar helyesírás történetének képét, ez a kép — várhatóan — sokkal életszerűbb lenne és jóval inkább érzékeltetné velünk a múltban e tekintetben is jelentkező szeszélyes kavargást, bonyolultságot, mintha csak az egyes központokból, könyvnyomtató műhelyekből kikerült nyomtatott szövegek hangjelölésének vizsgálata rendjén alakul ki bennünk a helyesírástörténeti kép.

Nem szabad elfelednünk továbbmenőleg azt sem, hogy míg a nyomtatott szövegek hangjelölését, illetőleg hangjelölésbeli viszonylagos állandóságát, folyamatosságát nem kis mértékben befolyásolhatta, sőt meg is szabhatta a nyomda betűkészletének valamelyes állandósága, bősege vagy éppen szegénysége, a kézíratos írásbeliségben ilyen kötöttséggel nem kell számolnunk. Pl. az előbb láttuk ifj. Heltai az *ö, ő* jelölésére kézírásban a később véglegeződött *o* jelt használja, viszont nyomtatásban — saját munkájában! — nyomdája betűkészletében atyai örökségből örökölt *o* jellel él. Könyvtári kutatás során éppen elég régiségbeli szöveg fordult meg e sorok írójának kezén ahhoz, hogy megállapíthassa: az egykori nyomdának hosszabb időszakon át megállapítható következetes hangjelölése nagyon nagy mértékben függvénye a betűkészlet állandó és korlátolt voltának is.

Nem becsülhető le az a kutatásmódszerbeli felismerés sem, hogy a helyesírástörténeti vizsgálódásban az egyes korok helyesírásbeli tudatosságának átlagos szintjét jóval inkább tükrözteti a „kis emberek” helyesírási gyakorlata, mint az irodalomban, a tudományban és a közéletben kisebb-nagyobb jelentőségre jutott kiemelkedő egyéniségeké. Éppen ezért ha teljes életszerűségben és nagyságban fel akarjuk mérni azt a lassan érvényesülő hatást, amelyet a letűnt századok folyamán a könyvnyomtatás nagymérvű elterjedése, a nyomtatványok hangjelölésének viszonylagos egyértelműsége és következetessége az egykorú helyesírásbeli bizonytalankodás megszüntetése tekintetében gyakorolt, széleskörű vizsgálódást kellene végezni a XVI—XIX. századi írásbeliség kézíratos anyaga alapján a minden rendű és rangú tollforgatók kezeírásában ránk hagyományozódott szövegeken. Egy-egy olyan jelentős XVI—XVII. századi levéltári anyaggal rendelkező város, mint amilyen például — tudomásom sze-

rint — Debrecen, Sopron, Kassa vagy — hogy a magunk portáján jóval biztosabban kereskedjem — Dés, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagybánya a maga többnyire helyi keletkezésű levéltári anyagával jó kutatási térül kínálkozik az ilyenféle helyesírástörténeti vizsgálódásokra. Az ilyenszerű szemlélődés várható eredményeinek néhánýára nézve éppen csak rávillanthattak azok a megállapítások, amelyeket ifj. Heltai Gáspárra és a maga korára-körére vonatkozó futó vizsgálódás rendjén az előbbiekben e sorok írója tett.

Attila T. Szabó

LA VIE ET LES PRINCIPES D'ORTOGRAPHE DU FILS DE GÁSPÁR HELTAI

L'auteur esquisse — d'après de nouveaux documents d'archives — la vie du fils de Gáspár Heltai, grand représentant de l'histoire culturelle en Hongrie au XVI-ème siècle. L'étude énumère les documents de l'activité littéraire de Heltai fils. L'auteur compare le procès-verbal écrit par Heltai avec les publications de l'imprimerie Heltai. Ainsi l'étude donne des renseignements importants sur l'histoire de l'ortographe de la fin du XVI-ème et du début du XVII-ème siècle.